

BOLALARDA TAJOVUZKORLIK HOLATLARINI KUZATILISHI HAMDA BARTARAF ETISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Shoimova Muqaddas Xoshimovna

*Koson tumani MMTBga qarashli 9-umumta'lim maktabi
amaliyotchi psixologi*

Annotatsiya. Tajovuzkorlik-psixolog uchun ko'p hollarda tadqiqot va izlanish ob'ekti bo'lib xizmat qiladigan ruhiy fazilatlardir. Tajovuzkorlik turlicha talqin qilinadi. Ko'pincha tajovuzkorlik haqida huquqiy jihatdan xavfli, jinoiy xulq-atvor sifatida gapiriladi: uni balog'atga yetmagan shaxsning impulsiv (boshqarilmaydigan) harakati, shuningdek hissiy jihatdan beqaror o'ziga xos xulq-atvor sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: agressivlik, agressiya, qo'pollik, qo'rslik, jizzakilik, serjahillik, xulq-atvor, ruhiy holat, tushkunlik, psixik jarayonlar

KIRISH

Ma'lumki, o'smirlarda xulq-atvorning o'zgarishi tajovuzkorlik xususiyatlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Tarbiyasi og'ir bolalar muammosi azaldan eng global muammolardan biri bo'lib kelgan. Bu muammoning yuzaga kelish sabablarini chuqur tahlil qilar ekanmiz, quyidagi ikkita sababga e'tibor qaratishimiz lozim:

- 1) Tug'ilgan bolaning uni dunyoga keltirgan shaxslarning kimligini bilish.
- 2) U qanday ijtimoiy muhitda tug'ilib voyaga yetib, ulg'ayotganligini anglash.

Inson shaxs sifatida shakllanishida biologik va ijtimoiy omillarga bog'liq ekan. Demak, bolalar xulq-atvorining salbiy tomonga og'ishi ham bevosita yuqoridagi ikki omilning o'ziga xos o'rni bor. Bolaning xulq-atvori ko'pincha o'z oldiga qo'ygan maqsadlari, qiziqishlari, ideallari va e'tiqodining majmuida yaqqol namoyon bo'ladi. Xulq-atvordagi o'zgarishlar yosh krizislari bilan bog'liq yuz berishi tabiiy. Biroq N.P.Dubinin, V.P.Efroimson, N.S.Kanstonistov, B.F.Sergeev va boshqa genetiklarning bildirishicha, shaxsning genetik xususiyatlari, undagi ba'zi tug'ma kasalliklar va xususiyatlar ham shaxs xulq-atvorining shakllanishiga bevosita va bilvosita ta'sir etilishini e'tirof etganlar. O'smirlar hayotida deviantlikning bir turi zo'ravonlikka xos xulq-atvor shakllari tez-tez uchrab turadi. Ularga nisbatan odatda «urishqoqlik», «g'azablanish», «tegajonlik», «shafqatsizlik» tushunchalari ishlatiladi. Tajovuzkorlik tushunchasi «yomon niyatli faollik» ma'nosida qo'llanadi. Ammo destruktiv xulq-atvorning o'zi «yomon niyat»ga ega bo'lmaydi, uni «yomon niyatli» qiladigan narsa - faoliyat motivi, ya'ni faoliyat nima uchun, qanday maqsadlarda amalga oshirilayotganidadir. Tashqi amaliy harakatlar juda o'xshash bo'lishi, ammo mutlaqo boshqa-boshqa motivlar sababli ro'y berishi mumkin. Shu nuqtai nazardan

tajovuzkorlikning ikki asosiy tipini ajratish mumkin: birinchi - motivatsion tajovuz bunda tajovuzkor harakatlarni amalga oshirishning o'zi ahamiyatli bo'ladi, ikkinchi instrumental tajovuz (bunda tajovuzkor harakatlar biror maqsadga erishish vositasi sifatida ahamiyatli bo'ladi). Shaxsga xos destruktiv mayllar motivatsion tajovuzda namoyon bo'lgani tufayli amaliy psixologlarni aynan shu tipdagi tajovuzkor xulq-atvor qiziqtirishi kerak. Destruktiv mayllar darajasini tashhislab, ochiq motivatsion tajovuzning ro'yobga chiqishini bashorat qilish mumkin bo'ladi. Bunday imkoniyatni yaratuvchi tashhis vositalaridan biri BassDarki so'rovnomasidir. Bass-Darki metodikasi sinaluvchi motivatsion sohasining xususiyatlari va bu insonga xos tajovuzkor xulq-atvor shakllarini aniqlash imkoniyatini beradi. A.Bass va A.Darki tajovuzkorlik va adovat mazmuniga ega reaksiyalarning bir necha shakllarini ajratib ko'rsatishadi. Biz ham o'smirlarda deviant xulq bilan tajovuzkorlik o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish maqsadida tadqiqotlarimizda A.Bass-A.Darkining tajovuzni o'rganishga bag'ishlangan metodikasidan foydalandik, chunki bu metodika psixologik tadqiqotlarda, tashhis amaliyotida eng ko'p ishlatiladigan klassik metodikalar sirasiga kiradi va o'smirlar tajovuzi bo'yicha to'la ma'lumot bera oladi. A.Bass-

A.Darki metodikasi xorijiy va mahalliy psixologlar tomonidan shaxsdagi emotsional jihatlarni, ya'ni, tajovuzkorlikni, salbiy hissiyotlarni diagnostika qilish uchun keng qo'llanilgan. Mazkur metodika 75 ta mulohazadan iborat bo'lib, tekshiriluvchilarning javoblari maxsus kalit yordamida ishlab chiqiladi va kalitga asosan sakkizta ko'rsatkich bo'yicha ma'lumotlar olinadi. Bu ko'rsatkichlar

quyidagilardan iborat:

1. Jismoniy tajovuz – boshqa bir shaxsga nisbatan jismoniy harakatlar qilish.
2. Bilvosita tajovuz –boshqa odamga bilvosita yo'naltirilgan yoki hech kimga yo'naltirilmagan tajovuz.
3. Tajanglik – arzimagan bahona yoki sabab bilan ham salbiy –hissiyotlarini ko'rsatish (qo'pollik, tez jahl chiqishi).
4. Negativizm –mavjud qonun-qoidalarga shunchaki qarshi chiqishdan tortib,ular bilan kurashishgacha bo'lgan reaksiyalar.
- 5.Xafagarchilik– boshqalardan ularning xaqiqiy yoki xayoliy xarakatlari sababli nafratlanish va ularga xasad qilish.
6. Shubhalanuvchanlik– extiyotkorlik va boshqalarga ishonchsizlikdan tortib boshqalarning yomon niyatda ekanligiga qattiq ishonish.
7. Verbal tajovuz – negativ hissiyotlarini so'z yordamida ifodalash (baqirish, janjallashish, tahdid qilish, so'kish, qarg'ash).
8. Aybdorlik hissi – sub'ektning o'zini yomon inson deb o'ylashi, atrofida qilargalarga zarar keltirishi haqidagi o'y-fikrlari hamda vijdon azobidan qiynalishi.

Voyaga yetmagan deviant xulqli o'smirlar bilan olib borilgan diagnostik tadqiqot davomida qiyoslash, kuzatish, suhbat, anketa va testlardan foydalanildi.

Ushbu metodlar to'g'risida ma'lumotlar keltirib o'tamiz. Deviant xulqni tashxis etishda qiyoslash metodidan o'smirlik yoshdagi bolalarning bilish jarayonlari, shaxs xususiyatlari, bilimlarni o'zlashtirishi, aqliy qobiliyati, salohiyati, rivojlanish dinamikasi, jinslarning tafovutlari va o'ziga xosligi kabilarni o'rganishda qo'llanildi. Bundan tashqari, tajribada olingan ma'lumotlarning ishonchliligini oshirishda ham qiyoslash metodi qo'llanildi. Shuningdek tadqiqotimiz davomida deviant xulq-atvorga moyil sinaluvchilarni psixologik xususiyatlarini aniqlash davomida kuzatish metodidan ham keng foydalanildi. Bu metodning ob'ektiv

(tashqi) va sub'ektiv (o'zini o'zi) kuzatish turlari bor. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatish uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

- 1) kuzatishning maqsadi, vazifasi belgilanadi;
- 2) kuzatiladigan ob'ekt tanlanadi;
- 3) sinaluvchining yoshi, jinsi aniqlanadi;
- 4) tadqiqot o'tkazish vaqti rejalashtiriladi;
- 5) kuzatish qancha davom etishi qat'iylashtiriladi;
- 6) kuzatish insonning qaysi faoliyatida (o'yin, o'qish, mehnat, sportda)

amalga oshirilishi tavsiya qilinadi;

- 7) kuzatishning shakli (yakka, guruh, jamoa bilan o'tkazilishi) tayinlanadi;
- 8) kuzatilganlarni qayd qilib borish vositalari (kundalik, suhbat daftari,

kuzatish varaqasi, magnitofon, videomagnitofon va boshqalar) taxt qilinadi.

Kuzatish metodi orqali o'smir yoshidagi bolalarning individual, his-tuyg'ulari, nerv sistemasining tashqi ifodalari, temperament xususiyatlari, imo-ishoralari, sezgirliigi, xulq-atvori, nutq faoliyati va hokazolari o'rganildi. Ammo o'ta murakkab ichki psixologik kechinmalar, yuksak hissiyotlar, tafakkur, mantiqiy xotira va aqlzakovatni tadqiq etishga bu metodning imkoni yetmaydi.

Masalan, O'quvchining darsdagi holatini kuzatishda esa diqqatning xususiyati, tashqi qo'zg'atuvchi bilan ta'sirlanishi, temperamenti, xatti-harakatining sur'ati, emotsional kechinmasining o'zgarishi to'g'risida ma'lumotlar to'plashga imkoniyati tug'iladi. O'smirlar xulqidagi turli xil xulq o'g'ishlari aniqlanadi.

Bulardan tashqari, qo'lning titrashi, asabiylashish, nutqning buzilishi, hissiyotning beqarorlashuvi ham inson ruhiyatidagi o'zgarishlar bo'yicha ma'lumot beradi. Shu o'rinda o'smirlarni qiynayotgan muammolarni o'rganish maqsadida suhbat metodidan foydalanildi. Bu metod inson psixikasini o'rganishda qo'llaniladi. Suhbatning maqsadi va vazifasi belgilanadi, uning ob'ekti va sub'ekti tanlanadi,

mavzusi, o'tkaziladigan vaqti aniqlanadi, yakka shaxslar, guruh va jamoa bilan o'tkazish rejalashtiriladi, o'rganilayotgan narsa bilan uzviy borliq savol-javob tartibi tayyorlanadi. Suhbatning bosh maqsadi muayyan bir vaziyat yoki muammoni hal

qilish jarayonida inson psixikasidagi o'zgarishlarni o'rganishdir. Suhbat orqali o'smir yoshdagi bolalarni tafakkuri, aql-zakovati, xulq-atvori, qiziqishi, ziyrakligi, bilim saviyasi, e'tiqodi, dunyoqarashi, irodasi to'g'risida ma'lumotlar olish mumkin. Suhbat chog'ida o'zaro izchil bog'langan savollar beriladi. Tadqiqotimiz davomida qo'llanilgan metodlardan yana biri bu- test metodi. Test-inglizcha so'z bo'lib, sinash, tekshirish, demakdir. Shaxsningaqliy o'sishini, qobiliyatini, irodaviy sifatlari va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llanadigan qisqa standart masala, topshiriq, misol, jumboqlar test deb ataladi. Test ayniqsa odamning qanday kasbni egallash mumkinligini, kasbgayaroqliligi yoki yaroqsizligini, iste'dodlilar va aqli zaiflarni aniqlashda, kishilarni saralashda keng qo'llanadi. Test metodining qimmatli tajribaning ilmiylik darajasiga, tekshiruvchining mahoratiga va qiziqishiga, yig'ilgan psixologik ma'lumotlarning ob'ektivligi va ularni ilmiy tahlil qila bilishgabog'liqdir. 1905 yildan, ya'ni fransuz psixologi A. Bine va uning shogirdi A.Simon insonning aqliy o'sish va iste'dod darajalarini o'lchash imkoniyati borligi g'oyasini olg'a surganidan keyin psixologiyada test metodi qo'llana boshlandi. Chet el psixologlari testlarni shaxsning iste'dod darajasini aniqlash vositasi deb biladilar. Biroq test tekshirilayotgan xodisalarning psixologik mezoni hisoblanmaydi.

XULOSA

Malumki, bir muammoning yechimini izlash turli psixologik vositalar bilan amalga oshiriladi. Chet el testologlari tadqiqot ob'ektlarini o'zgartirib turadilar va qobiliyat, tafakkur, bilim, ko'nikma hamda malakalarni aralash holda o'rganishga intiladilar. Sinash jarayonida sinaluvchilarning emotsional holati va salomatligiga bog'liq ruxiy kechinmalarni inobatga olmaydilar. Hozirgi davrda nodir testlar qatoriga psixologlardan Rorshax, Rozentsveyg, Kettel, Veksler, Meyli, Ayzenk, Anastazi, Raven va boshqalar ijodining namunalarini kiritish mumkin. Eng keng tarqalgan testlar qatoriga yutuqqa erishish, (maqsadga yetish) testlari (ular darsliklarda berilgan va bilim, malaka darajalarini baholashga qaratilgan), intellekt testlari (aqliy rivojlanish darajasini o'lchashga mo'ljallangan), shaxs testlari (inson irodasi, emotsiyasi, qiziqishlari motivatsiyasi va xulqini baholashga yo'naltirilgan diagnostik usullardan iboratdir), shaxs «loyihasi» (proektiv) testlari (savollarga bitta aniq, javob berish talab qilinadi, javoblarni taxlil qilib shaxs xususiyatining «loyihasi» ishlab chiqiladi) kiradi.

FODALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Dolgova V. I. O'smirlarning shaxslararo munosabatlarini psixologikpedagogik tuzatish; ilmiy va uslubiy tavsiyalar-Chelyabinsk; ATOCSO, 2010. 112 b.d
2. Jumaniyozov, F. (2024). YASHIL IQTISODIYOT. Молодые ученые, 2(29), 115-117

3. Jumaniyozov, F. (2024). OPPORTUNITIES TO CREATE NEW JOBS IN THE CONTEXT OF THE TRANSITION TO A" GREEN" ECONOMY. University Research Base, 264-267.
4. O'G'Li, J. F. D. (2024). YASHIL IQTISODIYOTGA O 'TISHDA CHIQINDILARNI BOSHQARISH VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH MASALALARI. Central Asian Journal of Education and Innovation, 3(10), 115-121.
5. Internet manbalari

